

نقش طهارت نفس در علم آموزی از دیدگاه علامه جوادی آملی

لیلا افشاری^۱

چکیده

در باب نقش طهارت نفس در علم آموزی، دیدگاه‌ها و نگرش‌های مختلفی مطرح است که یکی از آن‌ها، نظریه علامه جوادی آملی است. از این رو مقاله حاضر در صدد است با بررسی در معنای نفس، طهارت نفس، علم آموزی با جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و با روش توصیفی و تبیینی به نقش طهارت نفس در علم آموزی بپردازد.

نتیجه تحقیق نشان داد که رویکرد یاد شده؛ طهارت نفس و علم آموزی، مبتنی بر ارتباط خاص هستند. اعم از تقدم و تأخر. این ارتباط دارای نتایج مختلفی در باب طهارت نفس و علم آموزی است که گاهی طهارت نفس بر علم آموزی تقدم دارد و گاهی علم‌آموزی بر طهارت نفس. اما در عین حال، نظریه‌ی یاد شده هرچه باشد طهارت نفس علت غایی تعلیم است.

واژگان کلیدی: نفس، طهارت نفس، علم آموزی، نقش طهارت نفس بر علم آموزی

مقدمه

نفس انسان برای اینکه بتواند معارف و دانش حق را دریابد و حقایق هستی را چنانکه هست، مشاهده کند، نیازمند نور و روشنائی است. قرآن کریم طهارت نفس را زمینه پیدایش آن نور معرفی می‌کند و می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ؛ ای آنانکه ایمان آورده اید تقوای الهی پیشه سازید و به فرستاده او ایمان آورید تا خداوند به شما دو بهره از رحمت خود عنایت کند و برای شما نوری قرار دهد که در پرتوی آن حرکت کنید.»^۲

^۱. طلبه سطح دو، حضرت فاطمیه (سلام‌الله‌علیها)، ابهر، ۹۴۱۲۲۱۲۵۲۱

^۲. حدید: آیه ۲۸.

طهارت نفس، حجاب هوا و هوس، شهوت و غضب و کینه را از عقل کنار می‌زند و شرایط را برای عقل آماده می‌سازد و فکر را باز و عقل را روشن می‌سازد. به این ترتیب انسان از هوشیاری خاصی برخوردار گردیده و قوه حدس در او قویتر می‌شود و با روشن بینی خای می‌تواند تفسیر واقع بینانه و صحیحی از جهان هستی داشته باشد. بر همین اساس، طهارت نفس زمینه افاضه نور الهی بر قلب و تمیز حق از باطل به شمار می‌رود.

طهارت نفس علاوه بر اینکه موانع و حجاب‌های معرفت و دانش را از مقابل دیدگان عقل بر می‌دارد و در انسان آمادگی درک حقایق را ایجاد می‌کند، خود منبع یک رشته الهامات است و حقایق و معارفی که به انسان القا می‌کند و مطالبی به او الهام می‌شود که دستیابی به آن‌ها از راه عقل و خرد امکان پذیر نیست. به همین جهت پرداختن به نقش طهارت نفس در علم آموزی حائز اهمیت است.

پیشینه‌ی موضوع «طهارت نفس و علم‌آموزی» همواره پایان‌نامه‌ها و مقالات متعددی نگاشته شده است. ولی در باب نقش طهارت نفس در علم آموزی، مقالات و پایان‌نامه‌های بسیار اندکی به چشم دیده می‌شود که به برخی از آن‌ها اشاره شده است.

۱- پایان‌نامه‌ی «طهارت نفس و آثار و ابعاد و موانع آن از دیدگاه قرآن و حدیث»، نوشته‌ی فاطمه سعاد ذوقی، زمستان ۹۴. در این پایان‌نامه، نویسنده با بیان آیات طهارت در قرآن کریم، به عوامل مؤثر در طهارت نفس که اعم آن؛ ایمان، تقوا و فضایل اخلاقی است سعی در پرداخت موانع کسب طهارت مانند؛ گناه پیروی از هوای نفس و شیطان و حبّ دنیا می‌باشد. لذا پس از بررسی در معنای طهارت به بیان این مورد پرداخته است.

۲- پایان‌نامه‌ی «نقش طهارت نفس در فهم قرآن با توجه به تفاسیر المیزان و بیان السعاده فی مقامات العباد» نوشته‌ی زهرا خدایاری، ۱۳۹۳. نویسنده در این نوشتار با بررسی نقش طهارت نفس که از جنس عوامل درونی است سعی در تبیین این عامل درونی در فهم کتاب هدایت الهی یعنی؛ قرآن کریم را با توجه به تفاسیر المیزان و بیان السعاده دارد.

۳. مقاله‌ی «نقش تهذیب نفس در کسب معرفت از نگاه ملاصدرا»، نوشته‌ی فاطمه سلیمانی، تهران. در این نوشتار ابتدا پس از بررسی کلی دیدگاه فیلسوفان مسلمان

۱. صدر المتألهین، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، ج ۹، ص ۱۸۳.

درباره علم و چگونگی حصول ادراک، به نقش طهارت نفس در کسب معرفت که طهارت نفس مهم‌ترین عامل کسب علم است پرداخته است.

با بررسی در مطالعات فوق، پژوهش‌های گوناگونی در این حیطه بیان شده است. اکثر مطالعات انجام شده در باب معنای طهارت نفس، آثار و ابعاد آن است. که مقاله ی حاضر در صدد معنای طهارت، طهارت نفس از دیدگاه علامه جوادی آملی می باشد. لذا با بررسی در معنای طهارت نفس به نقش آن در علم آموزی پرداخته می شود. به همین جهت، سؤالات پژوهش اینگونه است؟ ۱- نفس دارای چه معنایی است؟ ۲- طهارت نفس به چه معناست؟ ۳- علم و طریقه کسب آن چگونه است؟ ۴- طهارت نفس چه نقشی بر علم آموزی دارد؟ که مقاله حاضر بر آن است تا با بررسی در آرای جوادی آملی پاسخگوی این مسائل باشد.

۱. نفس و طهارت نفس از دیدگاه علامه جوادی آملی

در این بخش از مقاله لازم است، معنای نفس و سپس طهارت نفس در نگاه علامه جوادی آملی بررسی شود.

۱-۱. نفس

نفس واژه‌ای عربی است که به معنای ذات است.^۱ افزون بر این معنا، در معانی روح، تأکید، خون، جسد، برادر، تمام افراد و آنچه بدان تمییز داده شده آمده است. در اصطلاح حکما، تا پیش از صدرالمتألهین، حکمت مشاء و اشراق، نفس یکی از مسائل طبیعیات محسوب می‌شد. نفس در این اصطلاح، به موجودی اطلاق می‌شود که منشأ و مبدأ افعال حیاتی باشد. چنین موجودی عام و دارای مصادیق متعدد است.^۳ این دسته از حکما، نفس ناطقه را از بدو پیدایش دارای مجرد عقلی می‌دانند.^۴ حکمای مشاء و اشراق، نفس را دارای دو حیث ذات و فعل دانسته که نفس فقط در حیث فعل به بدن نیاز داشته و با آن رابطه تدبیری دارد.^۵

در مقابل، صدرالمتألهین و پیروان او نفس‌شناسی را به صورت مستقل، نه ذیل طبیعیات، مورد بررسی قرار داده‌اند. در حکمت متعالیه نیز نفس کمال اول، برای جسم طبیعی است. لیکن حکمت متعالیه این تعریف را، تعریف ذات نفس می‌داند. در باور فلاسفه پیرو حکمت متعالیه، نفسیت نفس به تدبیر بدن است و بدون آن نفس محقق نیست، بنابراین نفس موجودی؛ جسمانی و روحانی است که نه رابطه تدبیری، بلکه رابطه وجودی با بدن دارد. به دیگر سخن، نفس در بدو پیدایش قوه صرف در موجودی طبیعی و مادی است، سپس با حرکت و تکامل به مرحله مجرد مثالی؛ مجرد از ماده و نه صورت و سپس به مرتبه مجرد عقلی؛ مجرد از ماده و صورت وارد می‌شود.^۶

۱. ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۵، ص ۴۶۰.

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۶، ص ۲۳۵.

۳. فارابی، الجمع بین رأی الحکیمین، ص ۳۱.

۴. سهروردی، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، ج ۳، ص ۲۵.

۵. ابن سینا، الاشارات و التنبيهات، ص ۳۱۲.

۶. صدرالمتألهین، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، ج ۳، ص ۶۶.

نفس با توجه به کمالات فعلی آن، از جهات متعدد به دسته‌های مختلف تحلیل می‌شود. نفس نباتی، نفس حیوانی و نفس انسانی از جمله آنهاست.^۱ البته فلاسفه به موارد دیگر نظیر؛ نفس حاسه، نفس نامیه، نفس فلکیه، نفس قدسی نیز اشاره کرده‌اند.^۲

نفس نباتی، اولین مرتبه نفس است. نفس در این مرحله نخستین کمال برای جسم طبیعی است. جسم طبیعی که دارای قوه نفس است پیش از تبدیل به نفس نباتی، دارای یک اثر غیر ارادی است که پس از تبدیل به نبات، آثار آن متعدد شده و البته هم چنان بدون اراده انجام می‌شود. نفس نباتی با کسب کمالات ترقی کرده و با حفظ کمالات سابق به نفس حیوانی تبدیل می‌شود. نفس حیوانی دارای حرکات ارادی، احساس و درک جزئیات است. نفس حیوانی نیز با تکامل و حفظ کمالات پیشین به نفس انسانی تبدیل می‌شود. فلاسفه در تجرد این نفس اختلافی ندارند. چنین نفسی افزون بر کمالات پیشین، توان ادراک کلیات را نیز دارد.^۳

از نخستین قائلان به تجرد نفس، افلاطون است. به باور او و طرفدارانش، نفس پیش از آفرینش بدن به صورت مجرد و در قلمرو متعالی وجود داشته و با آفرینش بدن به آن تعلّق می‌گیرد.^۴

افزون بر افلاطون، حکمای اسلامی نیز بر تجرد نفس باور دارند. ابن سینا و سهرودی بر تجرد نفس با رهیافت حدوث و بقاء روحانی باور دارند. نفس در باور آنان مجرد عقلی است. صدرالمألهین نیز بر تجرد نفس؛ لیکن با رهیافت حدوث جسمانی و بقاء روحانی تأکید می‌ورزد. طبق دیدگاه حکمت متعالیه، زمانی که نفس مراحل جمادی و گیاهی را پشت سر گذاشت و به مرحله حیوانی رسید و ادراک را آغاز کرد، سهمی از تجرد خواهد داشت. نفس در این مرحله که حیوان بالفعل و انسان بالقوه است، دارای تجرد خیالی و مثالی می‌شود.^۵

۱. همان، ج ۸، ص ۵۳.

۲. فارابی، الجمع بین رأی الحکیمین ص ۳۲.

۳. ابن سینا، الاشارات و التنبيهات، ص ۹۰.

۴. کاپلستون، تاریخ فلسفه، یونان و روم، ص ۱۹۷.

۵. جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۱۲، ص ۲۰۶.

داشت و هر چند در برخی مراحل ابتدائی تزکیه موفق شود، برای مراحل متوسط آن توفیقی به دست نمی‌آورد، چه رسد به مراتب نهایی آن.^۱

« كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ. »^۲

تقدم ذکری تزکیه بر تعلیم در این آیه، به لحاظ مقدم بودن هدف بر وسیله، تقدم علت غایی در وجود علمی است و در اینجا، یعنی در مقام امتنان، مبادرت به ذکر فایده بهتر است. تقدیم مزبور همچنین برای اشاره به این است که آن حضرت نخست مردم را از رجس شرک تطهیر کرده، سپس احکام معارف دین را به آنان می‌آموزد. افزون بر اینکه تفنن در تقدیم و تأخیر تزکیه و تعلیم در مواضع مختلف، افاده می‌کند که هر یک از این دو در حد خود نعمت خداست که شکر خاص را می‌طلبد.^۳

پس تقدم و تأخر هر چه باشد، تزکیه و طهارت نفس، علت غایی تعلیم است و علت غایی در وجود علمی مقدم و در وجود عینی مؤخر است. تقدم تزکیه در برخی عبارت به لحاظ وجود علمی آن است و تأخر آن در بعضی تعبیرها به لحاظ وجود عینی آن است.^۴

با این بیان، آموختن علم و دانش دو راه دارد، راه اول همان راه حس و تجربه است که اشاره شد که یک راه عمومی است. اما راه دیگر که شاید مقدور همه نیز نباشد راه علم آموزی از طریق طهارت روح و تزکیه نفس است که هم اثر بخش‌تر است و هم علمی که از این راه نصیب انسان می‌شود، علم حقیقی است. علامه جوادی آملی با اشاره به شیوه علم آموزی انبیاء الهی چنین بیان داشت: انبیاء آمدند تا در کنار راه تجربی، راه دیگری نیز برای کسب علم به بشر بیاموزند و بگویند که تنها راه عالم شدن، راه چشم و گوش و سایر حواس نیست که اگر انسان یکی از این حواس را از دست داد از علمی که از طریق آن حس نصیب انسان می‌شود نیز محروم شود، بلکه اگر کسی تقوای روح و طهارت نفس

۱. جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۷، ص ۱۰۲.

۲. بقره: آیه ۱۵۱.

۳. جوادی آملی، تسنیم، ج ۷، ص ۴۹۲.

۴. همان، ص ۵۰۲.

را از دست داد، علم ناشی از آن را نیز از دست خواهد داد. پس اگر کسی تقوای روح و طهارت روح داشته باشد، علم ناشی از آن را نیز به دست خواهد آورد.^۱

^۱ بیانات: ۱۳۹۵/۳/۳.

نتیجه‌گیری

با بررسی در اندیشه علامه جوادی آملی در موضوع؛ طهارت نفس، علم آموزی و نقش طهارت نفس در علم آموزی چنین به دست می‌آید که:

نفس همان تجرد عقلی و معرفتی به نفس است که با دلایل مختلفی از قبیل؛ علم حضوری به خود، تحصیل علم حصولی توسط نفس، اتحاد علم، عالم و معلوم به اثبات رسید. و طهارت نفس همان، پاک سازی تجرد نفس از اخلاق ناپسند و آلودگی‌های اخلاقی به منظور رهیدن از رذایل و رسیدن به فضایل اخلاقی است و مراد از علم در این دیدگاه، هر قضیه و نظریه‌ای است که اولاً اثبات شده باشد و ثانیاً مفید قطع یا ظن اطمینان آور علمی باشد.

به همین دلیل، آن چیزی که از معنای علم و طهارت نفس معلوم شد، طهارت نفس می‌تواند بر علم آموزی تأثیر بگذارد. همانطور که افزایش دانش تأثیر مستقیمی در تزکیه و طهارت نفس دارد، آراستن نفس بر فضایل نیز موجب گشودن درهای علم و حکمت می‌شود. طبق این گفته؛ گاهی طهارت نفس در علم نقش دارد و گاهی علم در طهارت نفس. بر این اساس، گاهی علم آموزی، مقدم بر طهارت نفس است و گاهی طهارت نفس مقدم بر تعلیم. لین تقدم و تأخر هر چه باشد، طهارت نفس علت غایی تعلیم است. به عبارت دیگر؛ راه علم آموزی از طریق طهارت روح و تزکیه نفس است. یعنی؛ اگر کسی تقوای روح و طهارت نفس داشته باشد علم نیز دارد و کسی که طهارت نفس ندارد، علم و درهای علم نیز به روی او گشاده نخواهد شد یا اگر هم علم را آموخته باشد آن علم را درک نکرده است.

قرآن کریم، انصاریان، حسین، تهران، هدایت، ۱۳۹۶.

۱- ابن سینا، حسین بن عبدالله، الاشارات و التنبيهات، تحقیق: کریم فیضی، قم، مطبوعات دینی، قم، ۱۳۸۴.

۲- ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، تحقیق: عبد السلام، محمد هارون، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق.

۳- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ق.

۴- جمع نویسندگان، دائره المعارف تشیع، تهران، حکمت، ۱۴۰۱ق.

۵- جوادى آملی، عبدالله، اسلام و محیط زیست، قم، اسراء، ۱۳۸۶.

۶-.....، تحریر تمهید القواعد، تهران، انتشارات الزهراء (سلام الله علیها)، ۱۳۷۲.

۷-.....، تفسیر تسنیم، قم، اسراء، ۱۳۷۹.

۸-.....، تفسیر موضوعی قرآن کریم، قم، اسراء، ۱۳۸۶.

۹-.....، سرچشمه اندیشه، قم، اسراء، ۱۳۸۳.

۱۰-.....، شرح حکمه متعالیه، قم، اسراء، ۱۳۸۶.

۱۱-.....، شریعت در آئینه معرفت، قم، اسراء، ۱۳۸۶.

۱۲-.....، فلسفه صدرا، قم، اسراء، ۱۳۸۷.

۱۳-.....، قرآن در قرآن، قم، اسراء، ۱۳۸۹.

۱۴-.....، مبادی اخلاق در قرآن، قم، اسراء، ۱۳۸۸.

۱۵-.....، معرفت شناسی در قرآن، قم، اسراء، ۱۳۹۳.

۱۶-.....، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، قم، اسراء، ۱۳۸۶.

- ۱۷-.....، نظری بر مبانی علم دینی، قم، دانشوران، ۱۳۹۰.
- ۱۸- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- ۱۹- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت - لبنان، دارالشامیه، ۱۴۱۲ق.
- ۲۰- سهروردی، یحیی، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات، ۱۳۷۵.
- ۲۱- صدرالمتألهین، محمد بن ابراهیم شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۱م.
- ۲۲- طریحی، فخرالدین بن محمد علی، مجمع البحرین، تهران، مرتضوی، ۱۴۱۶ق.
- ۲۳- فارابی، ابونصر، الجمع بین رأی الحکمین، تهران، انتشارات ازهراء (سلام الله علیها)، ۱۴۰۵ق.
- ۲۴- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، تحقیق: مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم، نشر هجرت، ۱۴۰۵ق.
- ۲۵- فیض کاشانی، مرتضی، الحقائق فی محاسن الاخلاق، قم، دارالکتب الاسلامی، ۱۴۲۳ق.
- ۲۶- قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۱۲ق.
- ۲۷- کاپلستون، فردریک چارلز، تاریخ فلسفه، ترجمه: جلال الدین مجتبوی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۸.
- ۲۸- محمدی ری شهری، محمد، علم و حکمت در قرآن و حدیث، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۴۱۲ق.